

מה בין עיקרי אמונה לפרדס?

אסתי אייזנמן

שאלות ותהיות רבות עלו בדיונים על אודות קביעת עיקרי אמונה, במיוחד אלה שבמשנת הרמב"ם, הן בהגות היהודית בימי הביניים הן במחקר המודרני, כגון מהו ההיגיון בקביעת מספר כזה או אחר של עיקרי האמונה אצל הוגים שונים; מדוע יש חוסר התאמה בין רשימות שונות של עיקרים אצל אותו הוגה; מדוע מרשימות של הוגים שונים נעדרים עיקרים שמתבקש שייכתבו, ומאיך גיסא, מדוע עיקרים שלכאורה ניתן היה לוותר עליהם נקבעו אצלם. במאמר זה אראה ששאלות אלה נובעות מחוסר עמידה מספקת על המושג "עיקרי אמונה" בראשית גלגולו ההיסטורי, והקשרו של מושג זה לסיפור על הארבעה שנכנסו לפרדס שבמסכת חגיגה.¹ מאמר זה ינסה לענות על שאלות אלה ולפיכך יתחלק לשני חלקים. בחלק הראשון יידון המושג "עיקר" / "עיקר אמונה" / "יסוד אמונה" / "יסוד תורה" / "יסוד הדת" כפי שהוא עולה אצל ראשוני הפילוסופים היהודיים, ובחלק השני יידון הקשר שבין מושג זה לסיפור על הארבעה שנכנסו לפרדס במשנתם של הוגים אלה. הדיון בשני נושאים אלה יוביל אל התשובות לשאלות ולתהיות בתורת העיקרים. המושג "יסודות אמונה" נמצא אצל רב סעדיה גאון (להלן רס"ג) בהקדמה לתפסיר, שם הוא

כותב:

ודע אתה המועיין בספר הזה כי עם גודל ערכו ויקר מעלתו, עד שאין להשוות אליו אפילו שאר ספרי הנבואה, ואף על פי שכפי פשט לשונו יש לפרש הסתומות והקשות שבו, בכל זאת אין בני אדם רשאים לחשוב שאין לו יתעלה ויתרומם דרישה מהם זולת הכתוב בו, אלא צריכים לדעת שיש לו עליהם שתי דרישות אחרות. האחת קודמת לתורה, והיא ההוכחה השכלית אשר בה ידע האדם שכל העצמים הנראים וכל שאר הנישגים בחוש חדשם הנצחי, שאין לו ראשית ולא תכלית, ושהוא אחד, ואין דומה לשום דבר מכל הנמצאים, ואין בהם הדומה לו, שהוא החכם יודע מה שיהיה קודם שיהיה, ושהוא הבורא בורא כל מה שירצה בלי חומר, ושהוא צדיק לא הטיל על עבדיו דבר אשר לא יוכלו שאתו, וכן שאר יסודות האמונה (אצול אלאמאנאת)² הנלמדים כמופתים שכליים כגון המצות השכליות, מהם הצדק והיושר. ואמנע מלהביא בספר הזה כי לא כתבתיו לעניינים אלה.³

- 1 על ספרות המחקר על העיקרים של הוגים הקודמים לרמב"ם ראה א' גורפינקל, "העיסוק בעיקרים אחרי הרמב"ם: בין רצף לתמורה", עלי ספר כב (תשע"ב), עמ' 5-17, עמ' 5 הע' 1.
- 2 המילים בערבית על פי רס"ג, תפסיר אלתוריה באלערביה מן אלתפאסיר ואלכתאב ואלרסאיל (מהד' י' דירינבורג), פאריס 1893, כרך א עמ' 3.
- 3 רס"ג, הפירוש לתורה (מהד' תורת חיים), ירושלים תשמ"ו, הקדמה, עמ' ג-ד.

לפי רס"ג מוטלות על האדם חובות מעשיות הכתובות בתורה, אך מעבר לקיומן חלה עליו חובה אחרת שאינה נכללת בתורה – וקודמת לקיומה, והיא להוכיח את יסודות האמונה. רס"ג אינו מגדיר מהו יסוד אמונה, ותחת זאת מונה באקראי שורה של דוגמאות שהנושאים והסדר שלהן מקבילים באופן חלקי לאלה שיידונו על ידו מאוחר יותר בספר האמונות והדעות: שכל העצמים בעולם מחודשים, שהבורא אחד, חכם, יכול, שאין דומה לו, שיש בחירה חופשית ומצוות שכליות. רס"ג מיידיע את הקורא שאין בכוונתו לעסוק בהוכחות של יסודות האמונה במסגרת פירושו לתורה, אך יש להניח שזו הייתה מטרתו בספר אמונות ודעות שחיבר שנים אחדות לאחר מכן. ואכן כך תפס את מטרת הספר ר' בחיי בן יוסף אבן פקודה, בעל ספר חובות הלבבות, בכתבו:

וראיתי כי כל מה שכווננו לפרש ולבאר [=עד היום] איננו יוצא מאחד משלשה ענינים. האחד מהם לפרש ספר התורה והנביאים, וזה על שני דרכים, או לבאר פרוש המלות והענינים, כמו שעשה רבינו סעדיה ז"ל ברוב ספרי המקרא. או לבאר עניני הלשון והדקדוק והשמוש לכל עבריו וצדדיו ולתקן מלותיו, כספרי בן ג'אנח ובעלי המסורת ומי שנהג מנהגם. והענין השני לחבר עניני המצוות על דרך קצרה כספר רב חפץ בן יצליח ז"ל או מה שאנו חייבים בהן בזמן הזה כהלכות פסקות וגדולות והדומה להם או חלק מחלקיהן כספרי קצת הגאונים בתשובת שאלות במצוות הגוף ופסקי דינין. והענין השלישי לישב עניני התורה בלבבנו בדרכי הראיות ותשובת האפיקורסים, כספר האמונות.⁴

כלומר, ר' בחיי רואה בספר האמונות ספר "המיישב את עניני התורה בדרך הראיות", ובעקבותיו אפשר לראות בספרו של רס"ג היענות לדרישתו העצמית להוכיח באופן שכלי את יסודות האמונה. יוצא אפוא שכל אחד משערי ספר אמונות ודעות עוסק ביסודות האמונה ובהוכחותיהם השכליות. אם נבוא אפוא להגדיר את המושג "יסודות האמונה" על סמך רשימת העיקרים של רס"ג בפירושו התורה ונושאי השערים באמונות ודעות נוכל להגדיר ולקבוע ש"יסודות האמונה" הם לידו תחומי ידע או תחומי הכרה (נושאים, עניינים) תאורטיים ולא מעשיים הנוגעים באופן ישיר ועקיף לחיי הדת המעשיים. יסודות האמונה אינם אמונות או ידיעות המהוות בסיס לאמונות אחרות אלא הם מהווים בסיס לתורה המעשית, כלומר הם יסוד לכל עולם המעשה והם כוללים ידע המהווה בסיס להלכה. ההוכחה השכלית של אמונות אלה מבטיחה את הקיום המעשי של הדת ללא ספקות מערערים.

נושא העיקרים במשנת רס"ג נידון בעבר על ידי חגי בן שמאי במאמרו על "עשרת עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון".⁵ בן שמאי ניתח את פירושו של רס"ג לשירת דוד בשמואל ב פרק כב וקבע שרס"ג מונה על פי הפסוקים עשרה "כללי אמונה" (פנון מן אלמאנה)⁶ או מינים של אמונה.⁷ לדעת בן שמאי בכללים אלה התכוון רס"ג לעיקרי אמונה שהמאמין חייב להחזיק בהם. השוואה של עשרה כללי אמונה אלה אל היסודות האקראיים הנמנים בהקדמה לפירושו התורה מחד גיסא,

4 ר' בחיי בן יוסף אבן פקודה, תורת חובות הלבבות (תרגום יהודה אבן תבון), דפוס מנטובה, דף ה ע"ב.

5 ח' בן שמאי, "עשרת עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון", דעת 37 (תשנ"ו), עמ' 11-26.

6 שם, עמ' 13.

7 בדומה לביטוי שרס"ג משתמש בו במקום אחר: "אנואע מעאני אלאמונה", ראה שם.

ולרשימת הנושאים שנידונה בספר אמונות ודעות מאידך גיסא, מראה שיסודות רבים משותפים לשלושת המקורות הללו, למשל העיקרים שהא-ל נצחי, שהדברים נוצרו על ידי הא-ל, ימות המשיח, שכר הצדיקים בעולם הבא, עונש הרשעים ועוד. יחד עם זאת אין הרשימות זהות, ולפיכך ניאלץ לשאול מדוע אין התאמה מלאה בין הרשימות.

אם נבין שאין לראות לא בעשרת הפרקים של אמונות ודעות, לא ברשימה שבשירת דוד ובוודאי לא במניין האקראי שבהקדמה לפירוש התורה – רשימת עיקרים סגורה ונוקשה, נוכל להסביר את חוסר ההתאמה. בביטוי "רשימת עיקרים סגורה ונוקשה" כוונתי היא, מחד גיסא, שאין העיקרים הנמנים בכל רשימה יסודות האמונה העיקרים היחידים. מאידך גיסא, אין הנושא המוגדר כ"עיקר אמונה" בעל גבולות ברורים בהיותו קשור אל מוגון נושאים אחרים שהופכים עקב כך להיות הם עצמם יסודות אמונה. למשל, אחד מהנושאים התאורטיים העומדים בבסיס היהדות הוא האמונה או הידיעה שהא-ל אחד ונצחי. כיוון שרק דבר חסר גוף יכול להיות אחד ונצחי אין הנבואה יכולה להיות התגלות של הא-ל עצמו אלא של ישות ברואה, היא הכבוד. יוצא אפוא שהרעיון שהא-ל ברא את הכבוד הנברא ובאמצעותו הוא מתגלה לנביא הוא חלק מיסודות האמונה ונכלל בחובת הלימוד של ההוכחות השכליות שלהם, אף על פי שאין הוא נמנה באף אחת מן הרשימות. כלל הידיעות התאורטיות העומדות בבסיס ההלכה הן יסודות האמונה, אך רס"ג מציג אותן בראשי פרקים, בעשרה כללים או נושאים. לפיכך הרשימות השונות אינן תואמות כי כל אחת מייצגת מוגון חלקי וכללי בלבד של יסודות האמונה.

את הבחירה של רס"ג להציג בכל אחת מרשימות העיקרים נושאים כאלה ולא אחרים יש להבין על רקע ההקשר הספרותי של הרשימה. בפירוש רס"ג לשמואל ב יש לרס"ג מגמה פרשנית, והצמידות לפסוקים חייבה את רס"ג למנות את עשרה כללי האמונה שמנה שם. לעומת זאת לרשימה בספר אמונות ודעות יש גוון לוגי-עיוני: מטרתו של רס"ג הייתה לסתת את אבני הבניין העיקריות של הדת היהודית ולהציגה כבעלת מבנה הבנוי נדבך על גבי נדבך, ובכך להראות שאם מתקדמים מנדבך לנדבך (ובכל נדבך מבררים את כל השאלות הראשיות והמשניות העולות ממנו) יהיה אפשר להוכיח את היהדות כולה ולהצדיק את אמתותה. לפיכך אין לראות בכל פרק באמונות ודעות דיון בעיקר אמונה אחד בודד, חתום וסגור.

לאור ההסבר המוצע נוכל להבין מדוע כמה נושאים שנמנו ברשימות העיקרים בפירוש רס"ג לשירת דוד בשמואל ב ובהקדמה לתפסיר כעיקרים מובחנים נכללים בדיון משותף באותו פרק באמונות ודעות. למשל, התארים השונים של הא-ל: חי, חכם, יכול, נמנים אצל רס"ג בתפסיר כעיקרים מובחנים, אך באמונות ודעות נכללים תחת פרק אחד (הפרק השני); שכר הצדיקים ועונש הרשעים נידון בפרק אחד באמונות ודעות (הפרק התשיעי), אך בשמואל ב שני נושאים אלה נמנים כעיקרים מובחנים. בדומה, נושאים שונים שהיינו מצפים שרס"ג ימנה כיסודות אמונה לא צוינו על ידו ברשימה בשירת דוד, ואף לא הוקדש להם פרק נפרד באמונות ודעות. עם זאת, סביר להניח שרס"ג היה רואה בהם יסודות אמונה לאור העובדה שהוא דן בנושאים אלה באמונות ודעות תחת פרקים שונים. למשל, רס"ג לא מנה את הנבואה כעיקר אמונה ברשימותיו, ואף אין פרק באמונות ודעות המוקדש כולו לנושא, אך הוא נדרש לו בכמה פרקים: בשער השני העוסק בתוארי הא-ל ובאי גשמיות הא-ל, ובשער השלישי הדין בבניאים הנשלחים למסור את המצוות.

לפיכך יש להסיק שאף על פי שאין הנבואה נזכרת כיסוד אמונה אצל רס"ג, הוא היה רואה בדיון בנושא זה חלק מחובת האדם להוכיח את יסודות האמונה.

הנה כי כן, אף שספר אמונות ודעות עוסק בעיקרי אמונה, קרי בידע המהווה בסיס להלכה, אין לראות בנושאים רשימה סגורה ונוקשה של עיקרים. לדידו של רס"ג, אדם שאינו מכיר את הא-ל ואת יחסו לעולם, את צדקתו שבעטייה הוא מצווה את האדם, את העובדה שעל קיום ציווי הא-ל וכפיפות למשמעת יש שכר לעתיד לבוא – לא יוכל למלא את התורה בצורה הטובה. רס"ג מציין עובדה זו במפורש לגבי הכופר, במאמר החמישי של אמונות ודעות:

הכופר, הוא העוזב את היסוד כלומר האחד הכולל הכל יתברך ויתעלה, ועזיבתו אותו תהיה על שלשה יסודות, או שהוא עבד זולתו איזה פסל ומסכה או אדם או שמש או ירח, וכאמרו: "לא יהיה לך א-להים אחרים על פני", או שלא עבד זולתו ולא עבדו, והוא אינו עובד למאומה לא אמת ולא שקר, וכאמרו בפרשת האומרים "לאל סור ממנו ודעת דרכיך לא חפצנו". או שהיה מסופק באמונתו והרי הוא נקרא בשם דתי, ויתכן שהוא מתפלל ומתחנן, ואין לבו שלם ולא מאמין, והרי הוא משקר ומרמה בדבריו ובאמונתו, כאותם אנשים שבהם נאמר: "ויפתוהו בפייהם ובלשונם יכזבו לו ולבם לא נכון עמו ולא נאמנו בבריתו".⁸

בדומה לכופר, אפשר שלפי רס"ג, מי שעובד את הא-ל אך מסופק בדעותיו ואינו שלם באמונתו, מרמה את הא-ל ומזייף בעבודתו. לכן כל הוכחה וכל דיון הקשורים לידיעה שלמה של הדת הם חלק מיסודות האמונה, ואין רשימת נושאים דווקאית, מדויקת וממוספרת של עיקרי אמונה. גם אצל רבינו בחיי בן יוסף אבן פקודה נוכל לראות תפיסה דומה לשאלות מה הם יסודות או עיקרי אמונה ומה מספרם. בספרו תורת חובת הלבבות הוא טוען שהנושא שספרו עוסק בו חדשני ואיש לא עסק בו לפניו. מכאן היה אפשר להסיק שלא נמצא בספרו עיסוק בהוכחות ליסודות האמונה, שהרי כבר רס"ג הקדימו. בכל זאת, ניתן לקבוע שהשערים הראשונים של ספר חובות הלבבות עוסקים בעיקרי אמונה. שהרי כך אומר ר' בחיי על חובות הלבבות:

אך חכמת התורה מתחלקת לב' חלקים. האחד מהם לדעת חובות האברים והיא החכמה הנראית, והשני לדעת חובות הלבבות והם המצפונים והיא החכמה הצפונה [...] וכל המצות הם נחלקות למצוות עשה ולמצוות לא תעשה. ואין אנו צריכין לבאר את זה במצוות האברים מפני שהם ידועות לכל. אבל אני זוכר ממצוות עשה ומצוות לא תעשה שבחובות הלבבות, מה שיזדמן לי, כדי שיהיה דמיון למה שלא אזכור מהם בעזה"י. וממצוות עשה שבחובות הלבבות, שנאמין כי יש לעולם בורא ובראו מאין, ושאין כמוהו, ושנקבל עלינו יחודו, ושנעבדהו בלבנו, ושנתבונן בפלאי יצירותיו כדי שיהיה לנו לאות עליו, ושנבטח בו ושנכנע מפניו ושנירא אותו ונפחד ונבוש מהשקיפו על נגלותינו ונסתרותינו ושנכסוף לרצונו וניחד מעשינו לשמו ושנאהב אותו ואת אוהביו כדי להתקרב אליו ונשנא את שונאיו והדומה לזה כמה שאינו נראה מן האברים.⁹

ר' בחיי מונה בין חובות הלבבות רשימה של ידיעות שעל האדם לרכוש כדי למלא את חובת

8 רס"ג, ספר הנבחר באמונות ודעות (מהד' יוסף קאפח), ירושלים תש"ל, עמ' קפא-קפב.

9 ר' בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות (לעיל, הערה 4), דף ה ע"ב.

הלבבות המוטלת עליו במלואה. עליו לדעת על קיומו של בורא אחד, שאין דומה לו ושברא את העולם יש מאין. אמנם חובת הלבבות רחבה יותר מידיעה גרידא, והיא כוללת ביטחון, פרישות, אהבה וכיוצא בהם, אך הידיעה היא שעומדת בבסיס שאר חובות הלבבות. בשער הראשון של ספרו הוא מביא את ההוכחות השכליות לידיעות אלה, הוכחות הדומות מאוד לאלה שהובאו במאמר הראשון של ספר אמונות ודעות על ידי רס"ג, למרות הצהרתו המפורשת של ר' בחיי שספרו שונה מספרי קודמיו. ניתן להסיק אפוא שר' בחיי מגדיר ידע זה, בדומה לרס"ג, כיסודות האמונה, דהיינו, כידיעות הניתנות להוכחה שכלית והעומדות בבסיס הדת כולה. בשונה מרס"ג, אצל ר' בחיי ידיעת היסודות אינה רק בסיס לעולם המעשה אלא היא גם בסיס לשאר חובות הלבבות הרגשיות.

עיון ברשימת הידיעות שר' בחיי מונה בהקדמה לספרו כדי לתאר את חובת הלבבות מעלה שהוא סובר שהיא אינה בלעדית וסגורה, אלא כוללת באקראי כמה דוגמאות הכוללות תחתן ידיעות אחרות. כך למשל, רעיון אי גשמיות הא-ל אינו נמנה ברשימה באופן מפורש, אך ברור שהוא כלול הן ברעיון אחדות הא-ל הן ברעיון אי דמיותו לשאר הנמצאים. בדומה, בשער השני של ספרו, שער הבחינה, ר' בחיי מבקש מן האדם לעיין בטבע ולראות ממנו את טובות הא-ל, מכאן שלדעתו על האדם לדעת שכל מה שהא-ל עושה הוא חסד גמור והוא לטובת האדם, ולא רק לדעת על עצם קיומו ואחדותו. הידיעה שכל מה שהא-ל עושה הוא חסד היא יסוד האמונה היהודית, וכיוון שהדרך להכרה זו עוברת דרך עיון בטבע – גם העיון בטבע הוא חלק מהעיסוק ביסודות האמונה והוכחותיהם השכליות. היסודות שר' בחיי מונה אפוא הם בבחינת רשימה חלקית בלבד החושפת את היריעה הנרחבת של הידע הנוקק לאדם כדי למלא באופן מלא את חובות הלבבות החלות עליו.

גם אצל ר' יהודה הלוי (להלן ריה"ל) נוכל למצוא את הקביעה שהדת היהודית כוללת עיקרים, כלומר ידע שהמאמין חייב להחזיק בו כבסיס לחובות המעשיות. אמנם ריה"ל, בניגוד לקודמיו, סבור שידע זה לא נסמך על הוכחות שכליות אלא מתקבל על ידי עדות העיניים והמסורת, אך על עצם קיומם של עיקרי אמונה בדת היהודית אין הוא חולק:

אחרי זה יסדר לו החסיד את העקרים אשר בהם תשלם האמונה היהודית והם: ההודאה ברבונות הא-לוה ית', ובקדמותו, בהשגחה שהשגיח על האבות, ובהיותו נותן התורה. וכראיה על כל אלה יזכיר בחתימת הברכה את יציאת מצרים: "אמת שאתה ה' א-להינו אמת מעולם הוא שמך ועזרת אבותינו (אשרי איש שישמע למצוותיך ותורתך ודברך ישים על לבו) ואמת ממצרים גאלתנו". אדם המודה בכל אלה מתוך הכרה גמורה – הוא ישראל אמת, ומתר לו לצפות להדבקות בענין הא-לוהי הדבק רק בבני ישראל מבין כל האמות.¹⁰

10 ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי (מהד' יהודה אבן שמואל), ירושלים תשל"ב, מאמר שלישי סימן יג, עמ' קיג-קיד. השווה: "לפי זה אין החסיד עושה מעשה, חושב מחשבה או מדבר דבר בלא שיאמין כי יש עין רואה אותו וצופה עליו וגומלת לו על הטוב ועל הרע ופוקדת עליו ל מעות בדבור ובמעשהו" (שם, סימן י, עמ' קו). בחרתי בתרגום אבן שמואל משום שתרגום אבן תבון הוא מילולי מאוד: "ואחרי כן מסדר הקשרים אשר בהם ישלמו קשרי היהודים" ("ת'ם יצדר תלך אלעקאיד אלתי בהא תתם [אל] עקידה אליהודיה", ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי [מהד' הירשפלד], לייפציג 1887, עמ' 166-167). גם ' שילת מתרגום: "ואחרי כן יסר אותם עקרי האמונה אשר בהם תשלם האמונה היהודית" (ר' יהודה

ריה"ל מונה אפוא רשימה של הכרות הנסמכות על הוודאות הפנימית באמתות המסורת – ולא על הוכחות שכליות – המשלימות את הדת היהודית. אלה אינן הוראות מעשיות (המעשים) אלא ידיעות תאורטיות המוכחות לאדם בעדות חושיים או במסורת. ברשימה זו ריה"ל אינו מונה את ההכרה באחדות הא-ל או באי גשמייותו, ואפילו לא את האמונה שיש בני אדם שהם סגולת המין האנושי, אף שניתן לשער שריה"ל סבר שעל היהודי להכיר בעניינים אלה כדי להיות שלם בדתו. עניין זה מוכח גם מסוף המאמר החמישי בספר, שם ריה"ל מונה שש הקדמות, כלומר הנחות יסוד, שעל האדם לאמץ לעצמו כדי להחזיק ברעיון הבחירה החופשית שהוא חשוב מאוד מפאת הקשרו לשאלת המעשה הרצוי, שאלה המלווה את כל ספר הכוזרי. בין הקדמות אלה נמנה מהד גיסא רעיון הסגולה (בהקדמה הרביעית), אך לא האמונה באחדות ה'. ברור אפוא שהעיקרים שמנה ריה"ל בשני המקומות הם חלקיים, והם בבחינת דוגמאות וראשי פרקים ראשוניים בלבד. עיון בספרו של ר' אברהם אבן דאוד "האמונה הרמה" מראה כי גם ספרו עוסק בעיקרי האמונה, ושגם אצלו העיקרים אינם מנויים כרשימה סגורה. על פי ההקדמה לספר, אבן דאוד כתב את ספרו כתשובה לספק שהתעורר בקרב אדם שפנה אליו, והוא: כיצד מסתדר רעיון הגזרה הקדומה על מעשי האדם, הנובע מידיעת הא-ל את העתיד, עם רעיון הבחירה החופשית. אבן דאוד מסביר:

כי ראיתי שהבלבול והשבוש בואת השאלה (=ההכרח ובחירה) ובדומות לה אמנם יקרה לבעלי העיון ממנו בזמן הזה, מפני עזבם העיון בעיקרי אמונתם הישראלית, ובקשת האותות וההסכמה אשר בינה ובין הפילוסופיה האמתית, אשר עליה סומכים הפילוסופים עצמם, והסכמתם במה שהם מסכימים ובמה שחולקים, וזה לעזבם העיון בחכמות [...] יחשבו רבים מאנשי דורנו שהעיון באלה חכמות הדקות ממה שיזיק באמת, ולזה לא יבקשו דבר מהחכמות. ונמשך לזה גם כן שלא ידעו שרשי הדת ועיקריה, אשר בהם ראוי שיהיה רוב עיונם ודיוקם, לא ענפיה אשר יספיק בהם עיון מעט."

בקטע זה אבן דאוד תולה את הספקות העולים בנושאים דתיים שונים הן בהפסקת העיון בעיקרי האמונה ובהתאמה שבינם לבין הפילוסופיה, הן בהפסקת העיון בפילוסופיה (החכמות). מן הקטע הבא אפשר לראות מה ההבדל בין עיקרי האמונה ובין החכמות ומה הקשר וההתאמה שבין השניים:

[...] לפי שדרוש ההכרח והבחירה אי אפשר לשום מדבר שידבר בהם דבור ישר, אלא אחרי ידיעתו בתארי א-ל ופעולותיו, ומה שיתכן שיצא ממנו, ומה שלא יתכן. ולא הגיע אלינו בגלילנו זה ספר הונח בו דבור, יעיר אנשי העיון מזאת האומה אל דבר מהחכמות בשעור מה שראוי שיעתקו אחריו לאמת אמונתם, זולתי ספר רבינו סעדיה ז"ל, אשר קראו ספר האמונות והדעות, והוא ספר הטיב בו מאוד, יגמלנו הא-ל הטוב. אמנם כאשר חקרנוהו לא מצאנוהו מספיק למה שצריך לנו... ואחר שהתחננו לאל יתברך לעזרנו לפקוח עיני אנשי העיון מאומתנו בעיקרי אמונתם... ראיתי שלא יתכן לי זה אלא אחר הקדם הקדמות מחכמת הטבע ומה שאחריו, לפי

הלוי, ספר הכוזרי [מהד' שילת], מעלה אדומים תש"ע, עמ' עו.

11 ר' אברהם בן דוד הלוי, האמונה הרמה [מהד' שמשון ויל], פרנקפורט 1853, עמ' 2.

שבזאת השאלה מההכרח והבחירה אשר הביא אותי לזכור כל מה שבזה הספר, לא תאמת התשובה המספקת בה, אלא אחר הידיעה בתארי הא-ל ופעולותיו. ולא יתאמת אמתת תארו ופעולותיו, עד שיקדם תחלה מופת מציאותו, ומופת אחדותו, ושהיא לא תדמה לאחדות דבר אחר מכל מה שיקרא אחד מן העצמים הפשוטים, כל שכן הגשמיים. ולא יתאמת זה עד שנניח תחלה שיש במציאות עצמים בלתי גשמיים, יקראו מלאכים... ולא יתאמת זה אלא מצד תנועת השמים ומצד היות השמיים חיים מדברים... ולא יתאמת לנו זה עד שנבאר במופת שהתחלת תנועת הנפש איננה התחלת תנועת גשם, והביא ההכרח לזכור דבר מה מחכמת הנפש דרך כלל, ומחכמת הנפש האנושית בפרט...

עיקרי אמונה הם התכנים שעל המאמין לאמץ כדי להסיר ממנו את הספקות הנוגעים לעשייה הדתית. השואל שפנה אל אבן דאוד התלבט האם יש בחירה חופשית, ושאלה זו עלולה מטבע הדברים להשפיע על המוטיבציה של אדם המבקש להיענות לציווי המעשי. בחירה חופשית היא אפוא עיקר או שורש אמונה, כלומר תחום ידע תאורטי או נושא שעומד בבסיס העשייה הדתית. לדעת אבן דאוד לא ניתן להוכיח שלאדם יש בחירה חופשית ושהבחירה אינה סותרת את ידיעת הא-ל את מעשי האדם ללא שליטה בפילוסופיה כולה. רק לאחר שליטה בפילוסופיה המאמין יכול לראות כי יש התאמה בין הדת לפילוסופיה, וממילא להוכיח את רעיון הבחירה ואת כל שאר עיקרי האמונה ולהתיר את הספקות.

ככל הנראה זו הסיבה לכך שספרו של רס"ג אינו מספיק מבחינתו של אבן דאוד: הדיון הפילוסופי בו אינו שלם, בוודאי לא אם מדובר בפילוסופיה האריסטוטלית – שאבן דאוד היה תלמיד נלהב שלה. כדי להיענות אפוא לצורך לעסוק בעיקרי האמונה ובהסרת הספקות, אבן דאוד מחלק את ספרו לשני חלקים: החלק הראשון הוא הרצאה פילוסופית טהורה שבה משולבים פסוקים המעידים על כך שאמיתות הפילוסופיה נמצאות בתורה. החלק השני הוא דיון בשישה עיקרים שהם פועל יוצא של הדיון הפילוסופי הטהור.

השוואה בין ספר אמונות ודעות וספר האמונה הרמה מעלה ששניהם עוסקים בהוכחות השכליות של העיקרים, כלומר בהוכחה של ידע תאורטי העומד בבסיס הדת, ושספקות בנוגע לידע זה עלולים לערער את המאמין. ההבדל בין רס"ג לאבן דאוד הוא בקשר שבין העיון בעיקרים לחכמות. אצל שניהם העיון בחכמות אינו מטרה, אלא הוא אמצעי להוכיח את יסודות האמונה או העיקרים. אולם בעוד שאצל רס"ג יש לעיין בחכמות בצורה מצומצמת, במידה שהן מסייעות להוכחת עיקרי האמונה, אבן דאוד סובר שעל האדם להכיר את מכלול החכמות בצורה רחבה יותר כי רק כך הן תסייענה באופן אמיתי להוכחת עיקרי האמונה. אבן דאוד אינו מזהה אפוא את החכמות עם עיקרי האמונה (זיהוי שיעשה הרמב"ם, כפי שאראה בהמשך), אך מבחינתו העיסוק בעיקרי האמונה מחייב לימוד החכמות כשלעצמן, כשלב מקדים והכרחי לעיסוק בעיקרי האמונה. אם אצל רס"ג יש שתי קומות: קומה א – האמונות וקומה ב – המצוות המעשיות, הרי שאצל אבן דאוד שלוש קומות: קומה א – החכמות המהוות יסוד לאמונות, קומה ב – האמונות המהוות יסוד למעשה ועל כן הן עיקרי האמונה וקומה ג – המעשה. לפיכך ספרו מחולק לשני שערים נפרדים; הראשון עוסק, כאמור, בפילוסופיה והשני בעיקרי האמונה, וכדבריו: "הנה זה הספר מועיל לו

(=לנבוכ) מאוד כי כבר הקרבנו לו הרבה מאופני החכמה, ובנינו על יסודותיה הדת".¹²
 אבן דאוד מציין בחלק השני שישה עיקרים: א. שורש האמונה (מציאות ה'), ב. אחדות ה', ג. תוארי הא-ל, ד. תוארי הפעולה של הא-ל, ה. נבואה, ו. הלשון הנבואית, השגחה ויכולת הא-ל. אם נבין את המניין של שישה עיקרים כמספר מחייב ואת תוכן כל אחד מהם כבעל חשיבות, ניתקל בקושי: מדוע אבן דאוד מפריד בין העיקר ה' למין העיקר ה' באחדות ה' ובין העיקר ה' ה' בתארו ובפעולותיו? אצל רס"ג כל שלושת הנושאים האלה נידונו במאמר אחד. מדוע בעיקר השישי נכללים כמה נושאים גם יחד? ומעל הכול: מדוע אין עיקר אמונה העוסק בבחירה חופשית, שהרי נושא זה היה הזרז לכתיבת הספר כולו? המסקנה המתבקשת היא שעיקרי אמונה אלה הם רק ראשי פרקים שאבן דאוד מחלק לצורך הדיון, אך למעשה הם נושאים רחבים הכוללים נושאים נוספים הקשורים ומשתרגים זה בזה, וכן בפילוסופיה.

כאשר מגיעים למפעל הרמב"ם בנוגע לעיקרים אנו נתקלים בשאלות דומות לאלה שעלו ביחס לקודמיו: מדוע חסרים עיקרים מסוימים ברשימה שבהקדמה לפרק חלק¹³ ומדוע נכללים תחת עיקרים שונים נושאים שלכאורה היה אפשר לכללם תחת עיקר אחד?¹⁴ מחקרים רבים וחשובים נכתבו על מפעל העיקרים של הרמב"ם והאירו אותו באור חשוב,¹⁵ אך לדעתי כדי לענות על השאלות שלעיל רצוי לתת משקל גם לאיגרת תחיית המתים, שם הרמב"ם מסכם את מפעלו בכלל ואת מפעלו בנוגע לעיקרים בפרט. אף על פי שהאיגרת נכתבה כמנגנה ועל כן אפשר להטיל ספק במידת אמינותה כמשקפת את דעתו האמתית של הרמב"ם, הרי שספק זו נוגע לדבריו על אודות תחיית המתים, אך יש בה היגדים שאין סיבה להטיל ספק באמינותם. היגד אחד כזה נוגע לעיקרים, ובהתחשב בעובדה שהאיגרת נכתבה בערוב ימיו של הרמב"ם יש לראות בדברים לכל הפחות את דעת הרמב"ם המבוגר:

וזה שאנחנו כאשר נחלצנו למה שנחלצנו אליו מן החבורים בתלמוד התורה ובאור משפטיה, וכיוננו בזה אל רצון השם יתברך – לא לבקשת שכר מבני אדם ולא לכבוד – אלא להיישיר ולבאר ולהכין למי שקצרה דעתו ותבונתו להבין מה שקדמנו מחכמי התורה ז"ל [...] וכאשר נחלצנו לזה ראינו שאינו מן הדין לדון למה שנרצה, ורוצה לומר: לבאר ולקרב סעיפי הדת, ולהניח שורשי נעזבים, שלא אבאדם, ולא איישיר אמתתם, וכל שכן שכבר פגשנו אדם שהיה נחשב שהיה מחכמי ישראל, וחי השם, יודע היה דרך משא ומתן במלחמתה של תורה לפי מחשבתו מנעוריו, והוא היה מסופק אם השם גשם בעל עין, יד ורגל, בני מעיים – כמו שבא בפסוקים – או אינו גוף [...] ראינו שצריך לנו לבאר בחיבורינו התלמודיים עיקרים תוריים על צד הסיפור לא על צד הביא ראייה, כי הבאת הראיה על השורשים ההם צריך למהירות בחכמות רבות, לא ידעו

12 שם, עמ' 4.

13 ראה מ' קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים 1986, עמ' 48–55, וראה להלן הערה 15.

14 ראה שם.

15 קצרה היריעה מלהזכיר את המחקרים הרבים שנכתבו בנושא, אך אזכיר שניים מהמחקרים המרכזיים המהווים מעין "מילה אחרונה" של הדיונים בנושא, ובהם אפשר למצוא הפניות למחקרים רבים וחשובים אחרים: מ' קלנר, שם, עמ' 18–58 (וראה הרשימה הביבליוגרפית המפורטת בעמ' 219–233); M.B. Shapiro, *The Limits of* (2004) *Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, Oxford 2004.

התלמודיים דבר מהם כמו שבארנו במורה הנבוכים. ובחרנו להיות האמיתות מקובלות אצל ההמון לפחות. וזכרנו בפתחות חבור המשנה עיקרים ראויים להאמין בנבואה, ועיקרי הקבלה, ומה שיתחייב שיאמינוהו כל רבן בתורה שבעל פה. ובארנו בפרק חלק שרשים נתלים בהתחלה ובגמול, ר"ל מה שנתלה בייחוד, ובעולם הבא, עם שאר פינות התורה. וכן עשינו גם כן בחיבורנו הגדול המכונה משנה תורה, אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת [...] ויהיה מכלל השרשים ההם אשר העירונו עליהם העולם הבא.¹⁶

ראוי לשים לב לשלוש נקודות בקטע זה. ראשית, הרמב"ם, בדומה לקודמיו, רואה את יסודות האמונה כשורש העשייה הדתית. דברים אלה מחזקים את אבחנתו בסוף רשימת העיקרים שבהקדמה לפרק חלק בין קבלת העיקרים לבין קיום המצוות.¹⁷ "עיקר" אפוא משמעו שורש, שהוא חלק מעץ שענפיו (סעיפיו) הם העשייה ההלכתית.

שנית, הרמב"ם, גם כאן בדומה לקודמיו, מבחין בין העיקרים לבין הוכחתם, כשהוכחת העיקרים דורשת שליטה בחכמות. לדעת הרמב"ם אפשר להסתפק בכך שאיש ההמון יקבל את העיקרים בדרך המסורת, ללא ידיעת ההוכחות. מכאן נובע שדעתו בנוגע לקשר שבין החכמות לעיקרי הדת ולמעשה הדתי זהה לזו של אבן דאוד, וכמוהו הוא סובר שיש בדת שלוש קומות: החכמות, העיקרים והמעשה, כאשר כל קומה מבוססת על קודמתה. אך בניגוד לאבן דאוד הוא סובר שאין ללמד את איש ההמון פילוסופיה ואין ללמדו את ההוכחות לעיקרים. בקביעה זו הוא למעשה חולק גם על רס"ג.

שלישית, הרמב"ם אינו סובר שהמקום היחיד שהוא דן בו בעיקרי אמונה הוא בהקדמה לפרק חלק, והוא מונה שורה של נושאים נוספים שאותם הוא מכנה שורשים, עיקרים, פינות ויסודות, שבהם הוא דן במקומות אחרים בכתביו. למענתו, בהקדמה לפרק חלק הוא מנה את העיקרים ה"נתלים בהתחלה ובגמול" עם שאר (ודוק: לא "כל שאר") "פינות התורה", קרי עם עוד פינות תורה, ובאותה נשימה הוא מזכיר עיקרים נוספים שנמנו בכתבים אחרים ולא בהקדמה לפרק חלק.

המסקנה היא אפוא שהרמב"ם, בדומה לקודמיו, לא ראה בשלושה עשר העיקרים שלו רשימת עיקרים סגורה ונוקשה. אין בדברים אלה כדי לחלוק על הקביעה¹⁸ שלרשימת שלושה עשר העיקרים מעמד מיוחד על פני שאר העיקרים,¹⁹ אלא להפחית ממסגרתה ונוקשותה. כמו אצל רס"ג, בביטוי "רשימת עיקרים סגורה ונוקשה" כוונתי היא, מחד גיסא, שאין העיקרים הנמנים בכל רשימה יסודות האמונה היחידים, ומאידך גיסא, שאין הנושא המוגדר כ"עיקר אמונה" בעל גבולות

16 רמב"ם, אגרת תחית המתים, בתוך: רמב"ם, הקדמות למשנה (מהד' יצחק שילת), ירושלים תשמ"ז, חלק א, עמ' שמא-שמב.

17 "וכאשר יהיו קיימים אדם כל היסודות הללו ואמונתו בהם אמתית הרי הוא נכנס בכלל ישראל... ואפילו עשה מה שיכול להיות מן העבירות מחמת תאוה והתגברות יצרו הרע, הרי הוא נענש לפי גודל מריו ויש לו חלק, והוא מפושעי ישראל. וכאשר יפקק אדם ביסוד מאלו היסודות הרי יצא מן הכלל וכפר בעיקר". על פי נוסח העיקרים המובא אצל קלנר (לעיל, הערה 13), עמ' 22.

18 ראה קלנר (לעיל, הערה 13), עמ' 56.

19 מעמד זה נקבע במיוחד לאור השלכתו המעשית הקובעת את ההשתייכות לעם היהודי. השווה לאלי גורפינקל, "הרמב"ם - בין דוגמטיקה לשמרנות", דעת 60 (2007), עמ' 19-20.

ברורים בהיותו קשור אל מגוון נושאים אחרים שהופכים עקב כך להיות בעצמם יסודות האמונה. ייתכן שלדעת הרמב"ם אדם הנמנה עם הקבוצה של אלה הלומדים את ההוכחות השכליות לעיקרים יראה שתחת הרשימה של שלושה עשר העיקרים נכללים נושאים נוספים שלא הוזכרו בה במפורש.

מכאן ניתן גם להסיק שאם הוא כינה את ההלכות הפותחות את ספר משנה תורה "הלכות יסודי התורה", הלכות המפרטות את מבנה העולם מהפיזיקה ועד המטאפיזיקה, הרי שהלכות אלה עוסקות בעיקרים, אף שרוב יסודות אלה לא נזכרו בשלושה עשר העיקרים שנמנו בהקדמה לפרק חלק. הרמב"ם הרחיק וצעד צעד אחד קדימה מעבר לאבן דאוד והגדיר את החכמות כ"יסודות התורה". בהקדמה לפרק חלק מנה את העיקרים הנוגעים לתורה בלבד, בדומה לעיקרים שמנה אבן דאוד בחלק השני של "האמונה הרמה", אך ב"משנה תורה" כבר כלל את כל החכמות בעיקרים. בכך יש חיזוק לטענה שאין לעיקרים מספר מוגדר, שהרי אי אפשר לנסח את הפילוסופיה במשפטים קצרים, ויסודות הדת הכוללים נושאים דתיים – אך גם את נושאי החכמה – מתפרטים רק בראשי פרקים כלליים.

אם כך, כל ההוגים שדנתי בהם עד כה מדברים על עיקרים או על יסודות אמונה הקודמים למעשה הדתי, בין אם הם ניתנים להוכחה שכלית ובין אם לאו (ריה"ל). איש מהם אינו מונה רשימה נוקשה של עיקרים, כי המושג "עיקרים" או "יסודות" רחב מאוד וכולל תחומי ידע שונים שיש להחזיק בהם כתנאי מקדים לעשייה או כדי להסיר ספקות (רס"ג ואבן דאוד), או כדי ליצור שלמות דתית (ריה"ל ורמב"ם).

*

הקשר שבין העיון ביסודות ובין תחומים אוטוריים שונים המוזכרים במסכת חגיגה מובא לראשונה כבר אצל רס"ג בהקדמה לספר אמונות ודעות:

אם יאמר אדם היאך נשליט עלינו את העיון במדעים ודיוקן עד שנקבעם לנו לדעה כפי שיתכוננו ויתאשרו, והרי בני אדם מכחישים מלאכה זו, ובעיניהם העיון מביא לידי כפירה ומוציא אל האפיקורסות. אומר: אין זה אלא בעיני המוניחם [...] ואם יאמר הרי גדולי חכמי ישראל הזהירו מזה, ובפרט העיון בראשית הזמן וראשית המקום והוא אמרם: "כל המסתכל בארבעה דברים רתוי לו כאלו לא בא לעולם, מה למטה מה למעלה מה לפנים מה לאחור?" נאמר בעזרת הרחמן, כי העיון האמתי לא יתכן שימנעונו ממנו, והרי בוראנו כבר צונו עליו עם המסורת האמתית [...] אבל מנעו מלהניח ספרי הנביאים בצד ולהחזיק במה שייראה לכל אחד ואחד מדעת עצמו בהעלותו במחשבתו עניני ראשית המקום והזמן.²⁰

בקטע זה רס"ג מזכיר תכנים אוטוריים שונים ממסכת חגיגה וקושר אותם לעיון ביסודות הדת. אף שאין הוא מזכיר במפורש את הסיפור התלמודי על הארבעה שנכנסו לפרדס סביר להניח שהוא רומז גם אליו. לפיכך ניתן להסיק שלפי רס"ג העיון בתחומים האוטוריים המוזכרים אצל הז"ל

20 רס"ג, אמונות ודעות (לעיל, הערה 8), עמ' כג-כד.

הוא לימוד ההוכחות השכליות של יסודות הדת. לכאורה חז"ל אסרו לעסוק בתכנים אלה, ולכן יש איסור להוכיח את יסודות הדת, אך לדעת רס"ג האיסור אינו גורף. אדרבה, לימוד ההוכחות השכליות בדרך נכונה, המבטיחה הימנעות משגיאות, הוא רצוי ואף הכרחי.

מה נוכל להסיק מכך בנוגע למספר עיקרי האמונה ותכניהם? כשם שארבע השאלות שנוכרו אצל חז"ל: מה למטה, מה למעלה, מה לפניו ומה לאחור, אינן ארבע שאלות אלא מעין דוגמאות או ראשי פרקים לשאלות רבות, כך אין לדבר, מבחינת רס"ג, על כמות מסוימת של עיקרי אמונה, אלא על כל הידע שאדם חייב לדעת כדי לעבוד את הא-ל ללא ספקות.

עיון בדבריו של ר' אברהם אבן דאוד בנושא מראה שאצלו קיים קשר מפורש בין מושג העיקרים והעיון בהוכחותיו השכליות למושג הפרדס:

כי ראיתי שהבלבול והשבוש בזאת השאלה (=הכרח ובחירה) ובדומות לה אמנם יקרה לבעלי העיון ממנו בזמן הזה, מפני עזבם העיון בעיקרי אמונתם הישראלית [...] וזה לעזבם העיון בחכמות. ולא היה כן מנהג חכמי אומתנו בזמנים העוברים, אך נמצא להם בעיון בזה דעות נכבדות ותכונות נכונות, כמו מה שנוכר על ר' יוחנן בן זכאי ע"ה, ועל שמואל, ועל כל הסנהדרין בכל דור ודור. אמנם בזמנינו זה לפעמים יקרה מי שיעיין בחכמות מעט ואין בו כח שיאחז בשתי ידיו שתי נרות: בימינו נר דתו ובשמאלו נר חכמתו, אך כאשר ידלק נר החכמה יכבה נר הדת. ולא בזה הדור לבד קרה זה אך כבר קרה זה גם כן בזמנם הראשונים כמו שספרו זה רבותינו ז"ל מאלישע אחר באמרם עליהם השלום: ארבעה נכנסו לפרדס, ר' עקיבא, בן עזאי ובן זומא ואלישע אחר. בן עזאי הציץ ומת, בן זומא הציץ ונפגע, אלישע אחר קצץ בנטיעות, ר' עקיבא נכנס בשלום ויצא בשלום. ולזה יחשבו רבים אנשי דורנו שהעיון באלה חכמות הדקות ממה שזיזק באמת, ולזה לא יבקשו דבר מהחכמות. ונמשך לזה גם כן שלא ידעו שרשי הדת ועיקריה, אשר בהם ראוי שיהיה רוב עיונם ודיוקם, לא ענפיה אשר יספיק בהם עיון מעט.²¹

בקטע זה אבן דאוד תולה את הזנחת לימוד החכמות שהן, כפי שראינו לעיל, תנאי מקדים לעיסוק בהוכחות השכליות של יסודות הדת, בחשש שעיון זה גורם לזק כפי שקרה לבן עזאי, בן זומא ואלישע. מדברים אלה ניתן ללמוד שאבן דאוד, בדומה מאוד למה שראינו אצל רס"ג, קושר את העיון בחכמות עם העיון בתכנים האזוטריים שנוכרו אצל חז"ל, ובאופן ספציפי עם הכניסה לפרדס. זיהוי זה מוכיח שלדידו עיקרי אמונה הם נושאים רבים מאוד הקשורים ומשתרגים זה בזה, ושאי אפשר לגדור תחומים אלה במספר מחייב. העיקרים המחולקים הם רק מעין ראשי פרקים לא מחייבים, שהרי בעיון נכנסים לפרדס רחב מני ים שאין לא ראשית וסוף מוגדרים. עיון בדברי הרמב"ם מעלה דברים דומים. כידוע הרמב"ם מזהה בהלכות יסודי התורה את הפיזיקה עם מעשה בראשית²² ואת המטאפיזיקה עם מעשה מרכבה,²³ וכלל חכמות אלה הן הפרדס:

בזמן שאדם מתבונן בדברים האלו ומכיר כל הברואים ממלאך, וגלגל, ואדם כיוצא בו, ויראה

21 אבן דאוד, האמונה הרמה (לעיל, הערה 11), עמ' 2.

22 רמב"ם, משנה תורה (מהד' יוחאי מקביל), ירושלים תשס"ו, הלכות יסודי התורה, פרק ד, הלכה י, עמ' 30.

23 שם, פרק ב, הלכה יא, עמ' 28.

חכמתו של הקב"ה בכל היצורים וכל הברואים, מוסיף אהבה למקום. ותצמא נפשו ויכמה בשרו לאהוב המקום ברוך הוא... ועיני ארבעה פרקים אלו שבחמש מצות האלו הם שחכמים הראשונים קוראין אותו פרדס, כמו שאמרו ארבעה נכנסו לפרדס. ואף על פי שגדולי ישראל היו, וחכמים גדולים היו, לא כולם היה בהן כח לידע ולהשיג כל הדברים על בורין.²⁴

בדרך זו גם ניתן להבין את דבריו של ריה"ל המזכיר את הסיפור של הארבעה שנכנסו לפרדס:

אחרי אלה באו ר' עקיבה, ור' טרפון, ור' יוסי הגלילי, וחבריהם, כלם אחרי החורבן. ר' עקיבה הגיע למדרגה הקרובה לנבואה, עד שהיה לו מגע ומשא עם עולם הרוחניים, כמו שספר עליו: ארבעה נכנסו לפרדס. אחד הציץ ומת, אחד הציץ ונפגע, אחד הציץ וקצץ בנטיעות, אחד בא בשלום ויצא בשלום, ומנו? ר' עקיבה. האחד שהציץ ומת לא יכל לעמד בפני זהר העולם ההוא, עד כדי כך שנתפרדה הרכבתו. השני, דעתו נטרפה עליו ודבר בעיניו הא-לוהיים מתוך בלבול דברים שלא הביאו תועלת לבני אדם. השלישי זלזל במעשי המצוות, לאחר שנסתכל בשכלים באמרו בלבנו: מעשי המצוות אינם כי אם כלים ואמצעים, המביאים אל המדרגה הרוחנית הזאת, ואני כבר השגתי. לי אפוא אין צרך במצוות המעשיות. ובדרך זו נתקלקל וקלקל תעה והתעה. ואלו ר' עקיבה בא בשני העולמות, ויצא בלא שיפגענו אסון. וכבר נאמר עליו ראוי היה שתשרה עליו שכינה כמושה אלא שאין השעה ראויה לכך.²⁵

בקטע זה ריה"ל מדבר על הדבקות של ר' עקיבא ברוחניים. שלמה פינס הציע להסביר את המושג "דבקות ברוחניים" במונח התאורגי-מאגי,²⁶ אולם על פי חנה כשר אין לשלול את האפשרות שמדובר על העיון במטאפיזיקה. לדעתה, אלישע בן אבויה מגלם את הדמות הפילוסופית ש"השקיף אל השכליות" וזלזל במעשים הראויים.²⁷ אם כשר צודקת בניתוחה, אפשר לומר שהכניסה לפרדס משמעה התוודעות המאמין אל השכליות, קרי הבנת הנהגת העולם על ידי "העינין הא-לוהי".

*

לסיכום, אצל הפילוסופים היהודיים בתקופה המוסלמית עיקרי אמונה מזוהים עם העיסוק בתחום ידע נרחב ופילוסופי, לפחות בחלקו, והוא הפרדס. לפרדס זה אין התחלה וסוף מוגדרים אך חלקיו קשורים זה בזה, והם מהווים את החלק העיוני התאורטי שהתורה נשענת עליו. הנסיבות השונות של מחברי ימי הביניים הצריכו לפעמים דיון בחלק אחד של הפרדס ובהקשרו לעיקרי הדת, ולפעמים בחלק אחר שלו.

מספר העיקרים, נושאייהם והמבנה שלהם נקבע אפוא על פי ההקשר של הדיון שכל הוגה עסק בו ובצרכיו: רס"ג דן בעשרה עיקרי אמונה בשירת דוד בספר שמואל ב על פי הצורך הפרשני של

24 שם, פרק ד, הלכות יא-יב, עמ' 30.

25 ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי (מהד' יהודה אבן שמואל – לעיל, הערה 10), מאמג סימן סה, עמ' קמו.

26 ש' פינס, "על המונח רוחניות ומקורותיו ומשנתו של ר' יהודה הלוי", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 511-540.

27 הדברים נאמרו בשיחה בעל פה.

הפרק, ואילו באמונות ודעות חילק את העיקרים לעשרה פרקים שבעזרתם בנה מבנה לוגי שיוביל להסרת כלל הספקות שעלולים לעלות אצל היהודי. אבן דאוד חילק את החלק השני של ספרו לשישה עיקרים, קרי שישה נושאים, כדי לבנות מבנה לוגי שיאפשר לענות על שאלת ההכרח והבחירה.

גם הרמב"ם מנה עיקרים שונים על פי ההקשר של כל חיבור ותכניו. בניגוד לקודמיו הוא דן בעיקרים אלה ללא הבאת הוכחות לוגיות והציגם "על צד הספור, לא על צד הבא הראיה"²⁸. בהקדמה למושג מנה עיקרים הקשורים בנבואה ובשרשרת המסורת, שהרי המשנה כולה היא התורה שבעל פה הממשיכה את המסורת ומשלימה את הנבואה. בהקדמה לפרק חלק הוא מנה עיקרים מרכזיים הקשורים להתחלה ולגמול, קרי לאל ולקשר שלו אל בני האדם וגמולם, שהרי הדיון עלה בהקשר של משנת "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא". לעיקרים אלה יש חשיבות מיוחדת באשר הם מקבלים מעמד הלכתי, כפי שמצהיר הרמב"ם גם במושג תורה, הקובע מי נכלל תחת הדת היהודית, אך עם כל חשיבותם לעניין ההלכתי והדוגמטי אין הם יסודות האמונה היחידים. לפיכך במושג תורה, בהלכות יסודי התורה הוא מנה ראשי פרקים של חכמת הפיזיקה והמטאפיזיקה שראוי שכל יהודי יקבל מושג על אודותם, ובמקומות אחרים חזר לדון בגמול, ואף דן בנושאים חדשים כמו בחירה חופשית. לנושאים אלה הגיע תוך כדי דיון בהלכות מעשיות, ברצונו להסביר את התשתית הרעיונית העומדת מאחוריהן.

אצל איש מההוגים הללו אין מדובר ברשימה מסודרת מוגדרת וסופית של עיקרים שאין בלתי, אלא על תחומי ידע שאפשר להרחיב ולהתעמק ולדקדק בהם עוד ועוד ולהגיע אליהם מדרכים שונות ובהקשרים רבים. הנושאים הללו הם הנושאים המסורתיים שגדולי ישראל הזהירו מפניהם, והם אותו פרדס גדול שהטיול בו ארוך ומייגע, ומחייב הליכה לכיוונים שונים שיאפשרו הכרה ושליטה בכולו, שהרי פרדס זה הוא התשתית של היהדות כולה.